

२५

शब्दार्थालङ्कारः शब्दालङ्कारश्च

प्रस्तावना -

मानवाः सदा एव सौन्दर्यस्य पूजकाः भवन्ति। अतिप्राचीनकालात् एव अलङ्कारादीनां प्रयोगं कृतवन्तः कवयः। इतिहासपुराणादिवत् अलङ्कारशास्त्रम् अपि अतिप्राचीनम् भवति। कवयः यदा पद्यादिकं सृजन्ति, तदा एव स्वतः अलङ्कारादयः कृतिषु समायान्ति। वैदिकवाङ्मये अपि अलङ्कारशास्त्रस्य प्रयोगः विद्यते। यथा- ऋग्वेदे औषससूक्तिषु उषादेव्याः वर्णनावसरे उपमाद्यलङ्काराणां प्रयोगः दृश्यते। ऋग्वेदे अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य प्रयोगः दृश्यताम्।

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्याद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति॥" इति।

अयञ्च अलङ्कारः कविवाणीतः स्वतः एव आयाति, न तु बहुयत्नेन। शरीरात् लावण्यं पृथक् न कदापि भवति, तथैव शब्दार्थमयात् काव्यशरीरात् अलङ्कारः पृथक् न भवति। यथा खलु वलयकुण्डलादयः मानवदेहस्य शोभां सम्पादयन्तः अलङ्कारशब्देन व्यपदिश्यन्ते। तथैव अनुप्रासरूपकोपमादयः शब्दस्य अर्थस्य च शोभां सम्पादयन्तः रसम् उपकुर्वन्ति। अत एव अनुप्रासरूपकादयः अलङ्कारपदवाच्याः भवन्ति इति काव्यवेदिभिः। अलङ्कारः हि शब्दार्थमयस्य काव्यस्य शोभां वर्धयति। यथा वह्नेः उष्णत्वं धर्मः भवति, तथैव अलङ्कारस्य सौन्दर्यं धर्मः भवति। अत एव वामनेन प्रोक्तम् - "सौन्दर्यमलङ्कारः" इति। जयदेवः कथयति यत् वह्नेः उष्णताराहित्यं कदापि न सम्भवति। तथैव काव्यम् अपि अलङ्काररहितं कदापि न भवति। तथाहि प्रोक्तं जयदेवेन-

"अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।
असौ न मन्यते कस्मात् अनुष्णमनलङ्कृती॥" इति।

प्रकृते पाठे वयं केषाञ्चित् अलङ्काराणां लक्षणम्, किं प्रयोजनम्, अलङ्कारस्य प्रभेदः इति अस्मिन् विषये संक्षेपेण आलोचनां कुर्मः।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् भवती वा-

- अलङ्कारस्य लक्षणं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- अलङ्कारस्य प्रयोजनं ज्ञातुं शक्नुयात्।

- अलङ्कारस्य भेदोपभेदान् ज्ञातुं प्रभवेत्।
- शब्दार्थालङ्कारे विद्यमानम् अलङ्कारं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- शब्दालङ्कारे विद्यमानम् अलङ्कारं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- कवीनां निर्मिते श्लोकादौ अलङ्कारनिर्णयं कर्तुं योग्यो भवेत्।
- स्वयम् अपि अलङ्कारीदानां प्रयोगं कृत्वा श्लोकनिर्माणे समर्थो भवेत्।
- उदाहरणे लक्षणसमन्वयः कथं कार्यः इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- अलङ्कारयुक्ते श्लोकादौ अधिकां चमत्कृतिम् अवगन्तुं योग्यो भवेत्।

२५.१) अलङ्कारलक्षणम्

अथ अलंकारः परिचाय्यते। लोकप्रसिद्धः अयम् अलङ्कारशब्दः अलम् इति उपपदपूर्वकात् कृधातोः घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति। अलङ्कारविषयकं शास्त्रं निगद्यते अलङ्कारशास्त्रम् इति। को नाम अलंकारः। "काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान् प्रचक्षते" इति दण्डी प्रोक्तवान्। अलङ्क्रियते अनेन इत्यलंकारः इति वामनानन्दवर्धनादयः परिभावयन्ति। मम्मटाचार्यस्य मते शब्दार्थमयस्य काव्यशरीरस्य सौन्दर्यवर्धकाः उपमादयः अलङ्काराः भवन्ति। तदेव प्राह -

"उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः॥"इति।

अलङ्काराः प्रथमतया वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थस्य शोभां वर्धयन्ति। ततः वाच्यलक्ष्याद्यर्थातिशयमुखेन सम्भाविनं मुख्यरसम् उपकुर्वन्ति। लोकसमाजे अपि आदौ अलङ्कारः कण्ठाद्यङ्गानां शोभां वर्धयति। ततःपरम् अलङ्काराः कण्ठाद्यङ्गानाम् उत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणम् उपकुर्वन्ति। पण्डितराजः जगन्नाथः स्वकीये रसगङ्गाधरनामके ग्रन्थे अलङ्कारं निर्दिशति। तथाहि प्रोक्तम् - "अथास्य प्रागभिहितलक्षणस्य काव्यात्मनो व्यङ्ग्यस्य रमणीयताप्रयोजकाः निरूप्यन्ते।" इति। विश्वेश्वरस्य पण्डितस्य मते तु अलङ्कारः रसोपकारकः भवति। अलङ्कारः अर्थद्वारा रसम् उपकरोति। तथाहि प्रोक्तम् अलङ्कारकौस्तुभे- "तं विना शब्दसौन्दर्यमपि नास्ति मनोहरम्।

अर्थालङ्काररहिता विधेवेव सरस्वती॥" इति।

कविराजः विश्वनाथः साहित्यदर्पणनामकस्य ग्रन्थस्य दशमोल्लासे अलङ्कारान् विवृणोति। तथाहि अलङ्कारस्य लक्षणं प्राह-

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्॥ इति।

यथा केयूरादिकाः शरीरशोभातिशायिनः आत्मानम् उपकुर्वन्ति, तेनैव प्रकारेण अनुप्रासोपमादयः अलङ्काराः शब्दार्थशोभातिशायिनः काव्यात्मभूतस्य रसादेः उपकारकाः भवन्ति। अलङ्काराः अस्थिराः सन्ति अत एव तेषां गुणवत् आवश्यकी स्थितिः। अर्थात् गुणा अपि उत्कर्षकाः सन्ति, किन्तु ते गुणाः रसस्य स्थिराः धर्माः स्वरूपविशेषाः सन्ति। अलङ्काराः शब्दार्थयोः अस्थिराः धर्माः शब्दार्थद्वारेण च रसम् उत्कर्षयन्ति। इदम् एव अलङ्काराणां प्रयोजनं यत् शब्दार्थद्वारेण रसादेः उपकारकम् अस्ति।

अलङ्कारशब्दः द्विधा निष्पन्नो भवति। अलङ्कृतिः अलङ्कारः इति भावव्युत्पन्नः पक्षः। अलङ्क्रियते अनेन इति करणव्युत्पन्नः पक्षः भवति।

२५.२) अलङ्कारस्य प्रकारः

प्रायः अलङ्कारः द्विविधः भवति। शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारः च इति। केषाञ्चित् नये उभयालङ्कारः अपि भवति। अनुप्रासादयः शब्दालंकाराः उपमारूपकादयः अर्थालंकाराः। पुनरुक्तवदाभासालङ्कारः शब्दार्थालङ्कारः अर्थात् उभयालंकारः भवति। शब्दालङ्कारे शब्दस्य एव प्राधान्यता भवति। अर्थालङ्कारे अर्थस्य प्राधान्यता भवति।

येऽलङ्काराः शब्दाश्रिताः ते शब्दालङ्काराः कथ्यन्ते। ''शब्दपरिवृत्त्यसहत्वं'' यत्र विद्यते, अर्थात् येऽलङ्काराः शब्दपरिवर्तनं न सहन्ते, प्रयुक्तशब्दस्थाने पर्यायवाचकशब्दप्रयोगं न सहन्ते इत्यर्थः। यावत् शब्दः तावदलङ्कारस्य सत्ता वर्तते, यदा शब्दपरिवर्तनं स्यात् तदालङ्कारोऽपि नष्टः स्यात्। अतः एतादृशी स्थितिर्यत्र विद्यते ते शब्दालङ्काराः भवन्ति। येऽलङ्काराः अर्थाश्रिताः ते अर्थालङ्काराः कथ्यन्ते। ''शब्दपरिवृत्तिसहत्वं'' यत्र विद्यते, अर्थात् येऽलङ्काराः शब्दपरिवर्तनं सहन्ते, प्रयुक्तशब्दस्थाने पर्यायवाचकशब्दप्रयोगं सहन्ते इत्यर्थः। यावत् अर्थः तावदलङ्कारस्य सत्ता वर्तते, यदा अर्थपरिवर्तनं स्यात् तदालङ्कारोऽपि नष्टः स्यात्। अतः एतादृशी स्थितिर्यत्र विद्यते ते अर्थालङ्काराः भवन्ति।

वस्तुतस्तु शब्दालङ्कारः ध्वनेः अर्थात् नादस्य अलङ्कारः भवति तस्य श्रवणेन आनन्दो जायते। अर्थालङ्कारः अर्थस्य अलङ्कारः भवति। शब्दालङ्कारः भवति शरीरम्, अर्थालङ्कारः भवति तस्य चिदानन्दस्वरूपम्। शब्दालङ्कारः मानवानां मनसि रूपस्य आलोकं प्रददाति। अर्थालङ्कारः चिन्मयरूपेण चित्तम् आलोकयति। शब्दालङ्कारे शब्दस्य परिवर्तनं सम्भवम् नास्ति। परन्तु अर्थालङ्कारे तु शब्दस्य परिवर्तनं सम्भवम् अस्ति।

शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारः शब्दार्थालङ्कारः(उभयालङ्कारः) इति भेदेन अलङ्कारः प्रायः त्रिविधः

२५.३) अलङ्कारस्य प्रयोजनम्

अलङ्कारः सौन्दर्यम्। सुन्दरं वस्तु यत्र तिष्ठति, तत्रैव अस्माकं नेत्रं धावति। सौन्दर्यपूर्णस्य वस्तुनः दर्शनेन अस्माकं नेत्रम् आनन्दं लभते। सौन्दर्यपूर्णस्य भोजनस्य स्वीकारेण सदा एव मनसि आनन्दः जायते। तद्वत् सौन्दर्यपूर्णस्य काव्यस्य पठनेन अपि मनसि आनन्दः उत्पद्यते। परमार्थतः उक्तिवैचित्र्यम् अलङ्कारः भवति। वस्तुतस्तु यदि साक्षात् किमपि कथयति चेत् तत् कथामात्रम् अस्ति। ततः चमत्कृतिः अपि न उत्पद्यते। यथा - मम नाम देवदत्तः। अहं प्रतिदिनं प्रातः विद्यालयं गच्छामि। इति एतादृशानि वाक्यानि साक्षात् कश्चित् अर्थं बोधयन्ति। अस्मिन् वाक्ये चमत्कारः न दृश्यते। तस्मात् चमत्कारविशिष्टं वाक्यं नास्ति चेत् तत् काव्यं न भवति। तत्र तु चमत्कारविशिष्टस्य वाक्यस्य अभावात् जनानाम् आनन्दः एव न भवति। उक्तिवैचित्र्यम् अस्ति चेत् ततः आनन्दः भवति। वामनेन स्वस्य काव्यालङ्कारसूत्रस्य आदिमसूत्रे प्रोक्तम् अस्ति यत् "काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्"इति। यत् किम् अपि काव्यम्

अस्माकं ग्राह्यं न भवति। काव्ये उक्तिवैचित्र्यम् अस्ति चेत् तत् काव्यम् अस्माकं ग्राह्यम् भवति। सालङ्कारस्य काव्यता भवति इति कुन्तकाचार्यस्य मतम्। तत एव खलु अलंकारो नाम काव्यशरीरभूतयोः शब्दार्थयोः लोकोत्तररमणीयत्वनिष्पादकः राजमार्गः भवति। तस्मात् तदतिशयमाहुः वामनभट्टाः काव्यं ग्राह्यमलंकारादिति। काचित् महिला अलङ्कारं गृह्णाति चेत् सा अतीव सुन्दरी प्रतिभाति। तथैव काव्ये अलङ्काराः सन्ति चेत् तत् काव्यम् अत्यन्तं प्रियं भवति। अलङ्कारः यथा देहस्य सौन्दर्यं वर्धयति तथैव शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारश्च काव्यशरीरस्य सौन्दर्यं वर्धयति। उक्तिवैचित्र्यं नास्ति चेत् तत् काव्यं ग्राह्यं न भवति। चन्द्रः इव मुखम् इति उपमालङ्कारस्य उदाहरणं भवति। सामान्यार्थः भवति यत् चन्द्रे यादृशं सौन्दर्यं तिष्ठति, तादृशं सौन्दर्यं मुखे अपि विद्यते। अस्मिन् वाक्ये साक्षात् वाक्यार्थः विद्यते। तस्मात् उक्तिवैचित्र्यस्य गूढार्थस्य च अभावात् अस्मिन् वाक्ये चमत्कारः नास्ति। अत एव काव्यत्वेन ग्राह्यं न भवति। चन्द्रः इव मुखम् इत्यत्र तु सौन्दर्यम् इत्यर्थः गुप्ततया विद्यते। अस्मिन् वाक्ये गूढार्थस्य उक्तिवैचित्र्यस्य च विद्यमानात् चमत्कारः विलसति। अत एव वाक्यम् इदं श्रुत्वा जनानां मनसि आनन्दः उत्पद्यते। वामनेन अलङ्कारवता काव्येन किं फलम्। तदोच्यते - “काव्यं सत् दृष्टार्थाऽदृष्टार्थं प्रीतिकीर्तिहेतुत्वात्।”

सत्काव्यम् अस्माभिः आदरणीयम् अस्ति। यतो हि सतः काव्यस्य पठनेन प्रीतिः उत्पद्यते। तच्च दृष्टं प्रयोजनं भवति। पुनश्च सतः काव्यस्य पठनेन कीर्तिः उत्पद्यते। तच्च अदृष्टं प्रयोजनं भवति। भामहस्य मते काव्ये अलङ्कारः एव प्रधानः भवति। अलङ्कारः एव काव्यस्य आत्मा। आत्मानं विना शरीरं व्यर्थं भवति। तथैव अलङ्कारं विना काव्यम् अपि व्यर्थं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-१

अत्र केचित् पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. अलङ्कारशब्दस्य भावसाधनव्युत्पत्त्या कः विग्रहः भवति।

२. अलङ्कारशब्दस्य करणसाधनव्युत्पत्त्या कः विग्रहः भवति।

३. दण्डिनः मते अलङ्कारस्य लक्षणं किम् अस्ति।

४. प्रायः कतिविधः अलङ्कारः भवति।

५. शब्दालङ्कारस्य एकम् उदाहरणं लिखत

६. अर्थालङ्कारस्य एकम् उदाहरणं लिखत

७. कस्य मते काव्यस्य आत्मा अलङ्कारः।

८. भामहस्य मते काव्यस्य आत्मा कः।

९. मम्मटमते अलङ्कारस्य लक्षणं किम्।

१०. विश्वनाथमते अलङ्कारस्य लक्षणं किम्।

२५.४) शब्दार्थालङ्कारः

क्वचित् पुनः शब्दार्थयोः उभयोः एव सन्निवेशविशेषवैचित्र्येण चमत्कृतिः दृश्यते। तादृशस्थलेषु शब्दार्थयोः उभयोः एव चमत्कृतिविधायकत्वात् शब्दार्थोभयालङ्कारता स्वीक्रियते। अत एव शब्दार्थालङ्कारपदवाच्यं भवति। अत्र शब्दस्य अर्थस्य च प्राधान्यं भवति। शब्दस्य परिवर्तनं शक्यं भवति। काव्यमार्गे पुनरुक्तवदाभासनाम्ना एक एव तादृशः अलङ्कारः दृश्यते।

वैशिष्ट्यानि -

१. शब्दस्य अर्थस्य च प्राधान्यं दृश्यते।
२. अर्थस्य च परिवर्तनं न शक्यं भवति।
३. शब्दस्य परिवर्तनं शक्यं भवति।
४. काव्यमार्गे पुनरुक्तवदाभासनाम्ना एकः अलङ्कारः अस्ति।

२५.४.१) पुनरुक्तवदाभासः

लक्षणम्- साहित्यदर्पणग्रन्थे कविराजः विश्वनाथः पुनरुक्तवदाभासालङ्कारस्य लक्षणं कथयति-

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः॥”इति।

अन्वयः - आपाततः यत् अर्थस्य पौनरुक्त्या अवभासनं भिन्नाकारशब्दगः स पुनरुक्तवदाभासः अलङ्कारः स्यात्।

शब्दार्थः - आपाततः - श्रवणमात्रेण, यत् - यत्, अर्थस्य – अर्थस्य, पौनरुक्त्या - पुनरुक्तिमाध्यमेन, अवभासनम्- प्रतीतिः, भिन्नाकारशब्दगः - भिन्नाकृत्याः शब्दगतः, सः - तत्पदवाच्यः, पुनरुक्तवदाभासः - पुनरुक्तवदाभासनामकः, अलङ्कारः भवति।

सामान्यार्थः - कस्मिंश्चित् वाक्ये प्रयुक्तस्य भिन्नाकृतिशब्दसमूहस्य श्रवणमात्रेण कश्चित् समानः अर्थः प्रतिभासते। सा एव पुनरुक्तिः इति उच्यते। परन्तु सम्यग्तया वाक्यार्थस्य पर्यालोचनात् परं कस्यचित् भिन्नार्थस्य प्रतीतिः भवति। स एव पुनरुक्तवदाभासालङ्कारः इति उच्यते। पुनरुक्तवद् आभासते, न तु वस्तुगत्या पुनरुक्तिः। अर्थात् सामान्यतया भिन्नाकृतियुक्तस्य शब्दस्य दर्शनेन तु समानः अर्थः अस्ति इति प्रतिभाति। परन्तु यदा शब्दानाम् अर्थविषये सम्यग्तया आलोचना क्रियते तदा तु कश्चित् भिन्नार्थः प्रतीयते। अत एव पुनरुक्तिवद् आभासते, न तु वस्तुगत्या पुनरुक्तिदोषः विद्यते। एतादृशवाक्यकथनेन चमत्कारः उत्पद्यते। एतेन काव्यस्य सौन्दर्यम् अभिवर्धते। पुनरुक्तवदाभासः इति अन्वर्थसंज्ञा विद्यते। यतो हि अलङ्कारस्य नामानुसारेण एव लक्षणम् अपि दृश्यते।

उदाहरणे समन्वयः - अत्र उदाहरणं तावत्-

"भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः।

जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः।" इति

श्लोकार्थः - सर्पः यस्य अलङ्कारः, कर्पूरनिभः शुभ्रकिरणयुक्तः चन्द्रः यस्य आश्रये शोभमानः। तादृशः शिवः विपदः अस्मान् संसारान् च अवतु।

प्रकृतश्लोके अस्मिन् भुजङ्गकुण्डलादिशब्दानां भिन्नाकृतिः विद्यते। परन्तु भुजङ्गकुण्डलादिशब्दानां भिन्नाकृतित्वे सत्यपि आपातमात्रेण सर्पः इति समानः अर्थः आगच्छति। यतो हि उभयोः शब्दयोः सर्पः इति लोकप्रसिद्धार्थः अस्ति। अत एव शब्दस्य श्रवणमात्रं हि पुनरुक्तिभ्रमः आपद्यते। किन्तु सम्यग्तया वाक्यार्थस्य पर्यालोचनात् परं तु भिन्नार्थः प्रतिभासते। पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्य इत्याद्यन्यार्थत्वम् आयाति। एवञ्च भुजङ्गकुण्डलादिशब्दस्य तु श्रवणमात्रेण सर्पः इति समानः अर्थः आयाति। परन्तु वाक्यार्थस्य पर्यालोचनेन ज्ञायते यत् भुजङ्गकुण्डलशब्दयोः भिन्नार्थत्वं विद्यते, इति लक्षणसमन्वयः भवति। एवञ्च अत्रैव शशी, शुभ्रांशुः, शीतगुः इति त्रयाणां शब्दानाम् चन्द्रः इत्येव समानः अर्थः श्रूयते। तस्मात् शब्दानां श्रवणमात्रेण भ्रमवशात् पुनरुक्तिदोषः भवति। परन्तु वाक्यार्थस्य पर्यालोचनेन ज्ञायते यत् शशीशब्दस्य कर्पूरम् इति अर्थः भवति, शुभ्रांशुशब्दस्य श्वेतकिरणम् इत्यर्थः भवति, शीतगुशब्दस्य चन्द्रः इत्यर्थः च भवति। अतः पुनरुक्तिदोषः नास्ति। (सदा) पायात् अव्यात् इति क्रियापदद्वयम् एव रक्षणार्थं प्रतिपादयति। तस्मात् श्रवणमात्रेण समानस्य अर्थस्य आभासात् पुनरुक्तिदोषः भवति। किन्तु सम्यग्तया वाक्यार्थालोचनावसरे अपायात् अव्यात् इति पदच्छेदः। अपायशब्दस्य अमङ्गलम् इति अर्थः भवति। अव्यात् इत्यस्य तु रक्षणम् इति अर्थः भवति। अतः पुनरुक्तिभ्रमः न भवति। अत्र आदौ आपातदृष्ट्या शब्दानां समानः अर्थः प्रतिभासते, अतः पुनरुक्तिदोषः भवति। परन्तु वाक्यार्थस्य सम्यग्तया पर्यालोचनेन भिन्नार्थत्वं प्रतिभासते। अत एव पुनरुक्तवदाभासालङ्कारः इति उच्यते। पुनः उक्तवत् आभासते, परन्तु वस्तुगत्या पुनरुक्तिः न भवति।

शब्दालङ्कारे शब्दस्य प्राधान्यं भवति। शब्दालङ्कारे शब्दस्य परिवर्तनं न शक्यं भवति। परन्तु शब्दार्थालङ्कारे तु शब्दस्य परिवर्तनं शक्यं भवति। यथा- भुजङ्गकुण्डलादिशब्दस्य स्थाने "हरः शिवः" इति शब्दप्रयोगः शक्यः अस्ति। शशिशुभ्रांश्वित्यादिशब्दस्य स्थाने शब्दपरिवर्तनं शक्यम् अस्ति। एवमेव अन्यत्र यथायोग्यः शब्दः कल्पनीयः भवति।

२५.५) शब्दालङ्कारः

यत्र सम्पाद्यते श्रुतिमाधुर्यं शब्दानाम् एव सन्निवेशविशेषेण तत्र स्वीक्रियते शब्दालङ्कारः। मूलतः शब्दालङ्कारे वर्णस्य पदस्य वाक्यस्य च प्राधान्यं दृश्यते। अत एव शब्दालङ्कारः वर्णध्वनिः पदध्वनिः वाक्यध्वनिः च भवति। तत्र मूलतया अनुप्रासे वर्णध्वनिः अस्ति। यमकवक्रोक्तिश्लेषादिषु अलङ्कारेषु पदध्वनिः विद्यते। सर्वयमके वाक्यध्वनिः विद्यते। शब्दालङ्कारे शब्दस्य एव प्राधान्यं दृश्यते।

वैशिष्ट्यानि -

१. शब्दालङ्कारे शब्दस्य प्राधान्यं विद्यते।
२. शब्दालङ्कारे वर्णस्य पदस्य च प्राधान्यं विद्यते।
३. शब्दालङ्कारे शब्दस्य परिवर्तनं न कदापि कर्तुं शक्यते।

४. शब्दालङ्कारे शब्दानाम् एव सन्निवेशेन चमत्कारः भवति।

५. शब्दालङ्कारः वर्णध्वनिः पदध्वनिः वाक्यध्वनिश्च भवति।

अधः सम्प्रति शब्दालङ्कारविषये आलोचना क्रियते-

२५.५.१) अनुप्रासः

लक्षणम् - अनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं प्राह साहित्यदर्पणे कविराजः विश्वनाथः-"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् "इति।

अन्वयः - स्वरस्य वैषम्ये अपि यत् शब्दसाम्यं सः अनुप्रासः।

सामान्यार्थः - स्वरस्य भेदे सत्यपि सदृशस्य व्यञ्जनवर्णस्य आवृत्तिः अनुप्रासालङ्कारपदवाच्या भवति। स्वरवर्णस्य साम्ये सति कोऽपि चमत्कारः न जायते। अत एव स्वरवर्णस्य साम्ये कश्चित् अलङ्कारः निर्दिष्टः नास्ति। परन्तु व्यञ्जनवर्णस्य साम्ये तु चमत्कारः भवति। अत एव अनुप्रासालङ्कारः निर्दिष्टः अस्ति। अत एव वर्णस्य वर्णसमूहस्य वा पौनःपुन्येन आवृत्तिः भवति चेत् अनुप्रासालङ्कारः उत्पद्यते। केवलं ध्वनिसाम्यं न अलङ्कारः भवति। परन्तु रसस्य, रसाभासस्य, भावस्य, भावाभासस्य च उपकारकत्वेन शब्दसाम्यं भवति चेत् अनुप्रासालङ्कारः उत्पद्यते।

अनुप्रासस्य भेदः-

अनुप्रासः पञ्चविधः भवति।

१. छेकानुप्रासः।
२. वृत्त्यनुप्रासः।
३. श्रुत्यनुप्रासः।
४. अन्त्यानुप्रासः।
५. लाटानुप्रासः।

छेकानुप्रासः -

लक्षणम्- अनुप्रासस्य अलङ्कारस्य एकः भागः छेकानुप्रासः अलङ्कारः। तस्य लक्षणं प्रोच्यते- " छेको व्यञ्जनसंघस्य सकृत्साम्यमनेकधा"इति।

अन्वयः - व्यञ्जनसंङ्घस्य सकृत् अनेकधा साम्यं छेकः।

सामान्यार्थः - अनेकेषां व्यञ्जनवर्णानां स्वरूपतः क्रमतः च एकवारं सादृश्यं भवति चेत् छेकानुप्रासः अलङ्कारः उत्पद्यते। सङ्घः नाम बहूनां समूहः भवति। एकस्य द्वयोः वा वर्णयोः मेलनेन अनुप्रासः न भवति। यथा- धृतच्युताङ्कुरः इत्यत्र तकारद्वयस्य सादृश्ये अपि छेकानुप्रासः न भवति। छेकशब्दस्य सामान्यार्थः भवति रसिकः इति। रसिकजनस्य एव वाक्ये अयम् अलङ्कारः प्रयुक्तो भवति। अत एव छेकालङ्कारः इति नाम। अन्वर्थसंज्ञा इयम् अस्ति।

उदाहरणे लक्षणसमन्वयः - अस्य अलङ्कारस्य उदाहरणं तावत्-

"आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्वन्पदे पदे भ्रमरान्।

अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः॥" इति।

श्लोकार्थः - कावेर्याः जलस्पर्शेन पूतः बकुलस्य गन्धग्राही वायुः पदे पदे मोहग्रस्तं कृत्वा मन्दं मन्दम् अग्रे सरति।

अत्र गन्धान्धी इत्यत्र संयुक्तवर्णस्य न्ध इत्यस्य द्विरावृत्तिः संजाता। कावेरीवारि इत्यत्र वकारस्य रकारस्य च द्विरावृत्तिः अस्ति। पावनः पवनः इत्यत्र पकारस्य वकारस्य नकारस्य च द्विरावृत्तिः जाता। प्रकृतश्लोके स्वरूपतः क्रमतश्च उभयथा आवृत्तिः जाता। अत एव छेकानुप्रासः अलङ्कारः अस्ति।

वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः

लक्षणम् - वृत्त्यनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणम् उच्यते साहित्यदर्पणकारेण-

"अनेकस्यैकधा साम्यम् असकृद्वापि अनेकधा।
एकस्य सकृद् अप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते॥" इति।

शब्दार्थः - काव्ये बहूनां व्यञ्जनानाम्, एकधा - केवलस्वरूपेण, असकृत् - पुनः पुनः, अनेकधा - स्वरूपानुसारेण क्रमानुसारेण च (वर्णस्य पौर्वापर्यानुसारेण), एकस्य – एकस्य व्यञ्जनस्य, सकृत् - एकवारम्, साम्यम् - सादृश्यम्, वृत्त्यनुप्रासः - वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः, उच्यते - कथ्यते।

सामान्यार्थः - १) बहूनां व्यञ्जनानां स्वरूपतः एकवारम् एकाधिकवारम् वा आवृत्तिः भवति चेत् वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः इति कथ्यते। २) व्यञ्जनानां स्वरूपतः क्रमतश्च पौनःपुन्येन आवृत्तिः भवति चेत् वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः इति कथ्यते। ३) पुनश्च एकस्य व्यञ्जनवर्णस्य केवलम् एकवारम् आवृत्तिः भवति चेत् वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः इति कथ्यते। ४) एकस्य वञ्जनवर्णस्य एकाधिकवारम् आवृत्तिः भवति चेत् वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः इति कथ्यते।

उदाहरणे लक्षणसमन्वयः - अत्र उदाहरणं तावत्-

"उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः॥" इति।

श्लोकार्थः - चतुर्दिक् कुसुमसौरभेण विस्तृता अस्ति। तत्र कुसुमसौरभे भ्रमरः मधु लुब्धवान्। तेन भ्रमरेण आकम्पितः आम्रमुकुलः। तस्य समीपे कोकिलाः विचरन्ति। एतादृशानां कोकिलानां कण्ठरवेन कर्णसन्तापः उत्पद्यते। तादृशेषु वसन्तदिवसेषु प्रियतमायाः चिन्तायां मग्नः। एवञ्च प्राणसख्या दयितया सह मेलने उत्कण्ठिताः पथिकाः अत्यन्तं कष्टेन पन्थानम् अतिक्रामन्ति।

अत्र रसोल्लासैरमी इति पाठः अस्ति। अत्र रकारस्य सकारस्य च असकृत् सादृश्यम् अस्ति। अत्र साम्यं तु क्रमेण नास्ति। अपि तु पौर्वापर्यभेदेन अस्ति। यथा- रस इत्यत्र रकारात् परं सकारः अस्ति, सैर इत्यत्र सकारात् परं रकारः अस्ति। अत एव वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः अस्ति। अत्र श्लोकस्य द्वितीयपादे ककारस्य लकारस्य क्रमतः स्वरूपस्य च असकृत् आवृत्तिः जाता। अत एव वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः इति कथ्यते। प्रथमे पादे तकारस्य धकारस्य च असकृत् आवृत्तिः अस्ति। अत एव

वृत्यनुप्रासालङ्कारः वर्तते। कथं कथम् इत्यत्र बहूनां व्यञ्जनानाम् एकतया आवृत्तिः विद्यते। अत एव वृत्यनुप्रासालङ्कारः अस्ति।

श्रुत्यनुप्रासालङ्कारः

लक्षणम्- श्रुत्यनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं प्राह साहित्यदर्पणनामके ग्रन्थे कविराजः विश्वनाथः -

"उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते॥" इति।

अन्वयः - तालुरदादिके एकत्र स्थाने उच्चार्यत्वात् व्यञ्जनस्य एव यत् सादृश्यं तत् श्रुत्यनुप्रास उच्यते।

शब्दार्थः - एकत्र – एकस्मिन् एव स्थाने (उच्चारणस्थाने), तालुरदादिके - तालुदन्तादिके स्थाने, उच्चार्यत्वात् - उच्चारितत्वात्, व्यञ्जनस्यैव- केवलं व्यञ्जनवर्णस्य, सादृश्यम् - साम्यम्, श्रुत्यनुप्रासः - श्रुत्यनुप्रासपदवाच्यम्, उच्यते - कथ्यते।

सामान्यार्थः - तालुदन्तप्रभृतिभ्यः समोच्चारणस्थानेभ्यः उच्चारितानां व्यञ्जनवर्णानां यत् सादृश्यं भवति तत् श्रुत्यनुप्रासालङ्कारः इति कथ्यते।

उदाहरणे लक्षणसमन्वयः - अत्र श्रुत्यनुप्रासालङ्कारस्य उदाहरणं कथयति।

"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः॥" इति।

श्लोकार्थः - शिवस्य दृष्टिपातेन मदनः भस्मीभूतः जातः। यस्याः दृष्ट्या भस्मीभूतः मदनः पुनः उज्जीवितः जातः। तस्याः त्रिनयनविजयिन्याः सुनयनायाः रमण्याः स्तुतिं कुर्मः।

जीवयन्ति, याः, जयिनीः इत्यत्र जकारस्य यकारस्य च एकाधिकवारं प्रयोगः अस्ति। द्वयोः वर्णयोः तालु उच्चारणस्थानम् अस्ति। "इचुयशानां तालु" इति। अत एव जकारयकारयोः तालु इति समानोच्चारणस्थानवशात् श्रुत्यनुप्रासः अलङ्कारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः-२

अत्र केचित् पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते -

११. शब्दार्थालङ्कारे शब्दपरिवर्तनं शक्यम् अस्ति न वा।
१२. शब्दार्थालङ्कारस्य उदाहरणम् एकं लिखत।
१३. पुनरुक्तवदाभासालङ्कारस्य लक्षणं प्रतिपादयत।
१४. शब्दालङ्कारे शब्दस्य परिवर्तनं शक्यं न वा।
१५. शब्दालङ्कारस्य एकम् उदाहरणं लिखत।
१६. शब्दालङ्कारः वाक्यध्वनिः भवति न वा।

१७. अनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं लिखत।

१८. कतिविधः अनुप्रासालङ्कारः भवति।

१९. छेकानुप्रासस्य लक्षणं किम् अस्ति।

२०. छेकशब्दस्य अर्थः कः।

२१. वृत्त्यनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं किम् अस्ति।

२२. श्रुत्यनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं किम् अस्ति।

अन्त्यानुप्रासालङ्कारः

लक्षणम् - अन्त्यानुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं कथयति साहित्यदर्पणग्रन्थे विश्वनाथः -

"व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु।
आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत्॥" इति।

अन्वयः - यथावस्थं व्यञ्जनं चेत् आद्येन स्वरेण सह आवर्तते अन्त्ययोज्यत्वात् तत् अन्त्यानुप्रास उच्यते।

सामान्यार्थः - पदस्य पादस्य वा अन्ते स्थितः व्यञ्जनवर्णः, अनुस्वारेण विसर्गेण वा सह स्वरवर्णादिना युक्तः सन् यथा अवतिष्ठते। तथैव यथासम्भवं तस्य वर्णस्य आदिस्थितेन स्वरेण सह आवृत्तः भवति चेत् अन्त्यानुप्रासः अलङ्कारः भवति। पदस्य पादस्य अन्ते अलङ्कारः अयम् उत्पन्नः भवति। यथा –

केशः काशस्तबकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः।
चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति नो चेतः काममनल्पम्।।

अत्र प्रथमपादस्य अन्त्ये आसः (विकासः) इति अस्ति। द्वितीयपादस्य अन्ते आसः (विलासः) इति अस्ति। एवञ्च तृतीयपादस्य अन्त्ये अल्पम् (कल्पम्)। चतुर्थपादस्य अन्त्ये अल्पम् इति अस्ति। अत एव आद्यस्वरेण सह यथावस्थितस्य व्यञ्जनस्य पुनः उच्चारणं जातम् अस्ति। अत एव अन्त्यानुप्रासालङ्कारः विद्यते। अस्मिन् श्लोके पादान्तः अन्त्यानुप्रासः विद्यते।

लाटानुप्रासः

लक्षणम् - लाटानुप्रासस्य लक्षणम् प्राह कविराजः विश्वनाथः -

"शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः।
लाटानुप्रास इत्युक्तः॥" इति

अन्वयः - तात्पर्यमात्रतः भेदे शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं स लाटानुप्रासः इति उक्तः अस्ति।

सामान्यार्थः - आपातमात्रेण शब्दस्य अर्थस्य च पुनरुक्तिः लक्षिता भवति। परन्तु वाक्यार्थबोधकाले तु अर्थभेदप्रतीतिः जायते, स लाटानुप्रासः भवति। पूर्वोक्तः वृत्त्यनुप्रासादिः

वर्णभित्तिकः अस्ति। अयं लाटानुप्रासः तु शब्दभित्तिकः अस्ति। शब्दगतसाम्यम् अस्मिन् अनुप्रासे दृश्यते। अत्र आपातमात्रेण अर्थस्य अपि साम्यं दृश्यते। परन्तु वाक्यार्थबोधकाले अर्थभेदस्तु जायते।

उदाहरणे लक्षणसमन्वयः - अत्र उदाहरणं तावत् -

"धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी॥" इति।

श्लोकार्थः - युवजनानां सम्मोहनकारिणी विद्यास्वरूपिणी इयं कन्या यस्य सकाशे तिष्ठति। स तरुणः धन्यः भवति। तस्य नयनम् एव नयनम् (सार्थकम्) अस्ति।

अत्र नयनशब्दस्य आवृत्तिः कृता अस्ति। आपातमात्रेण भिन्नार्थत्वम् नास्ति। किन्तु वाक्यार्थबोधकाले अन्तिमनयनशब्दस्य तु सार्थकम् इति अर्थः अस्ति। अत्र आपातदृष्ट्या आवृत्तस्य नयनशब्दस्य समानः अर्थः अस्ति। परन्तु सम्यग्तया पर्यालोचनेन ज्ञायते यत् द्वयोः शब्दयोः भिन्नार्थत्वम् अस्ति इति लक्षणसमन्वयः।

यमकालङ्कारः

लक्षणम् - यमकालङ्कारस्य लक्षणं प्राह विश्वनाथः -

"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिः यमकं विनिगद्यते॥" इति।

अन्वयः - अर्थे सति पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः तेन क्रमेण एव आवृत्तिः यमकं विनिगद्यते।

सामान्यार्थः - अर्थस्य विद्यमाने सति भिन्नार्थविशिष्टतया, अर्थस्य अविद्यमाने सति निरर्थकतया स्वरव्यञ्जनवर्णानाम् एकवारम् उच्चारणात् परं पूर्वक्रमानुसारेण पुनरुच्चारितः भवति चेत् यमकालङ्कारः भवति। अस्मिन् अलङ्कारे कुत्रचित् कुत्रचित् उच्चारितयोः पदयोः अर्थः तिष्ठति, कुत्रचित् कुत्रचित् अर्थः नास्ति, कुत्रचित् एकं पदम् अर्थवत् अपरं च निरर्थकम् अस्ति। अत एव सत्यर्थे इति पदं प्रयुक्तम् अस्ति। अस्मिन् अलङ्कारे कुत्रचित् एकदेशस्थितानां वर्णानाम्, कुत्रचित् पादस्थितवर्णानाम्, कुत्रचित् श्लोकार्धस्थितवर्णानाम् आवृत्तिः भवति।

उदाहरणेन साकं लक्षणसमन्वयः - अत्र उदाहरणं तावत् -

"नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोहरैः॥" इति।

श्लोकार्थः - श्रीकृष्णः सम्मुखे पुष्पसमृद्धं सुरभिं वसन्तकालं दृष्टवान्। अस्मिन् वसन्ते पलाशवृक्षसमूहः नवीनपत्रेण सुसज्जितः अस्ति। विकसितं कमलं परागेण आकीर्णम् अस्ति। रौद्रस्य उत्तापेन सुकुमारः लताग्रभागः क्लान्तः अस्ति।

अस्मिन् श्लोके पलाशः, सुरभिः इति द्वयोः शब्दयोः आवृत्तिः जाता। भिन्नार्थकतया द्विरावृत्तिः जाता। अत्र प्रथमपलाशब्दस्य पत्रम् इत्यर्थः, द्वितीयपलाशशब्दस्य पलाशवृक्षविशेषः इत्यर्थः। पुनश्च प्रथमसुरभिशब्दस्य सुगन्धः इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च द्वितीयसुरभिशब्दस्य वसन्तकालः इत्यर्थः।

भिन्नार्थविशिष्टतया पलाश – सुरभि इति शब्दयोः आवृत्तिः जाता। लतान्त, पराग इति शब्दयोः पुनरावृत्तिः जाता। अस्मिन् श्लोके प्रथमः लतान्तशब्दः अन्तिमः परागशब्दः निरर्थकश्च अस्ति। अत एव अस्मिन् श्लोके यमकालङ्कारः विद्यते।

वक्रोक्त्यलङ्कारः

लक्षणम् - वक्रोक्त्यलङ्कारस्य लक्षणं प्राह विश्वनाथः साहित्यदर्पणे-

"अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेत् यदि।

अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिः ततो द्विधा॥" इति।

अन्वयः - अन्यस्य अन्यार्थकं वाक्यम् अन्यः यदि श्लेषेण काक्वा वा अन्यथा योजयेत् तदा सा वक्रोक्तिः नाम अलङ्कारः स्यात्।

सामान्यार्थः - वाक्ये कञ्चित् अर्थम् उद्दिश्य वक्ता किञ्चित् वाक्यं वक्ति। परन्तु श्रोता वाक्यम् इदं श्रुत्वा श्लेषेण काक्वा वा भिन्नम् अर्थं गृह्णाति। तदा वक्रोक्तिः भवति। अर्थात् वक्तुः इष्टम् अर्थं परित्यज्य श्लेषेण काक्वा वा कञ्चित् भिन्नम् अर्थं गृह्णाति।

वक्रोक्तिः द्विविधा भवति। यथा श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिः चेति। श्लेषेण अर्थात् अनेकार्थस्य सहायेन या वक्रोक्तिः सा श्लेषवक्रोक्तिः। काक्वा अर्थात् स्वरादिविकृतेन या वक्रोक्तिः सा काकुवक्रोक्तिः अस्ति।

उदाहरणेन साकं लक्षणसमन्वयः - श्लेषवक्रोक्तेः उदाहरणम् -

"के यूयं, स्थल एव सम्प्रति वयम्, प्रश्नो विशेषाश्रयः,

किं ब्रूते विहगः, स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः॥" इति।

के यूयम् इति वक्ता प्रश्नम् अकरोत्। परन्तु श्रोता क इति शब्दस्य जलम् इति अर्थं गृह्णाति। यतो हि प्रश्नवाचकः जलवाचकः च कशब्दः अस्ति। जलवाचकस्य कशब्दस्य सप्तम्याः एकवचने के इति रूपम्। तदा श्रोता कथयति स्थले एव सम्प्रति वयम्। वक्ता अवगतवान् यत् श्रोता मम वाक्यस्य अर्थं न ज्ञातवान्। वक्ता स्पष्टतया कथयति यत् प्रश्नो विशेषाश्रयः इति। अर्थात् प्रश्नवाचकं कशब्दं स्वीकृत्य मम प्रश्नः अस्ति। श्रोता विशेषशब्दं भङ्क्त्वा श्लेषेण अर्थं प्रतिपादयति। विशब्दस्य पक्षी इति अर्थः, शेषः इति शब्दस्य सर्पः इत्यर्थः अस्ति। श्रोता श्लेषेण प्रश्नस्य अर्थम् अवगम्य उत्तरति यत् किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिः यत्र अस्ति सुप्तः हरिः। इति श्लेषवक्रोक्तेः उदाहरणम् अस्ति।

काकुवक्रोक्तेः उदाहरणं तावत् -

"काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे।

कृतागसः परित्यागात् तस्याः चेतो न दूयते॥" इति

श्लोकार्थः - कोकिलः यदा वाचालः, आम्रमुकुलं यदा विकसितम्। तस्मिन् वसन्तकाले कृतापराधं पतिं त्यक्त्वा सख्याः चित्तं दुःखग्रस्तं न भवति इति सामान्यार्थः।

परन्तु काक्वा विपरीतः अर्थः आयाति। वसन्तकाले कोकिलः यदा उन्मत्तः,यदा आम्रमुकुलं विकसितम् अस्ति। तस्मिन् वसन्तकाले प्रियेण साकं प्रियतमायाः आलिङ्गने अत्यन्तम् आग्रहः भवति।

वसन्तकाले प्रियः कदापि अपराधं करोति चेत् अपि प्रियतमा तं प्रियं न त्यजति। अर्थात् वसन्तकाले प्रियविरहे प्रियतमायाः अत्यन्तं दुःखं भवति। अस्मिन् श्लोके किम् इति प्रश्नसूचकं पदम् अस्ति इति चिन्तयित्वा भिन्नस्वरेण श्लोकः अयं वक्तव्यः अस्ति।

श्लेषः नाम श्लिष्टैः पदैः अनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते। अर्थात् अनेकार्थवाचकं पदं श्लिष्टपदम् अस्ति। एकवारम् उच्चारितं पदम् अनेकार्थस्य वाचकं भवति। अयञ्च श्लेषालङ्कारः अष्टविधः भवति। यथा- वर्णगतः, प्रत्ययगतः, लिङ्गगतः, प्रकृतिगतः, पदगतः, विभक्तिगतः, वचनगतः, भाषागतः च इति। साहित्यदर्पणे कविराजः विश्वनाथः कारिकाम् आह-

"श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।
वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि॥
श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः।" इति।

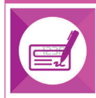
विश्वनाथः साहित्यदर्पणे अष्टौ भेदाः श्लेषालङ्कारान् प्रतिपादितवान्। प्रत्येकस्य उदाहरणपूर्वकम् आलोचनं कृतम् अस्ति। परन्तु अत्र सामान्यतया केवलं श्लेषालङ्कारस्य विषये चर्चा विहिता अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः-३

अत्र अधः केचित् पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते -

२३. अन्त्यानुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं किम् अस्ति।
२४. लाटानुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं लिखत।
२५. यमकालङ्कारस्य लक्षणं लिखत।
२६. वक्रोक्त्यलङ्कारस्य लक्षणं लिखत।
२७. वक्रोक्तिः कतिविधा भवति।
२८. श्लेषः नाम कः।
२९. श्लेषालङ्कारः कतिविधः।

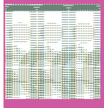

पाठसारः

पाठे अस्मिन् शब्दार्थमयस्य काव्यशरीरस्य शोभाकरान् अलङ्कारान् प्रतिपदितवान्। मूलतया अलङ्कारः त्रिविधः भवति। १) शब्दार्थालङ्कारः, २) शब्दालङ्कारः, ३) अर्थालङ्कारः इति। तत्र शब्दार्थालङ्कारे शब्दस्य अर्थस्य च प्राधान्यं भवति। शब्दालङ्कारे शब्दस्य एव प्राधान्यं भवति। अर्थालङ्कारे अर्थस्य प्राधान्यं भवति। काव्यमार्गे पुनरुक्तवदाभासनामकः एकः एव शब्दार्थालङ्कारः दृश्यते। अनुप्रासयमकवक्रोक्त्यादयः शब्दालङ्काराः भवन्ति। तत्रापि अनुप्रासालङ्कारः पञ्चविधः भवति। यथा- १)

छेकानुप्रासः, २) वृत्त्यनुप्रासः, ३) श्रुत्यनुप्रासः, ४) अन्त्यानुप्रासः, ५) लाटानुप्रासः च इति। पञ्चविधानाम् अनुप्रासालङ्काराणां लक्षणपूर्वकं उदाहरणानि प्रोक्तानि। वक्रोक्त्यलङ्कारः अपि द्विधा भवति। यथा - १)श्लेषवक्रोक्तिः, २) काकुवक्रोक्तिः चेति। काकुः नाम भिन्नकण्ठध्वनिना कथनम्। श्लेषः नाम श्लिष्टैः पदैः अनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते। अर्थात् अनेकार्थवाचकं पदं श्लिष्टपदम् अस्ति। एकवारम् उच्चारितं पदम् अनेकार्थस्य वाचकं भवति। अयञ्च श्लेषालङ्कारः अष्टविधः भवति। एवञ्च वाक्ये अलङ्कारः अस्ति चेत् एव तत् काव्यं सुन्दरम् भवति। सौन्दर्यम् एव अलङ्कारः भवति। वामनेन प्रोक्तम् अस्ति - "काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्"इति। यथा लोके अलङ्काराः अङ्गादीनां शोभां वर्धयन्तः शरीरिणम् उपकुर्वन्ति तथैव शास्त्रे अपि अलङ्काराः शब्दार्थानां शोभां वर्धयन्तः रसादीन् उपकुर्वन्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. अलङ्कारस्य विषये लघुप्रबन्धं लिखत।

२. अलङ्कारस्य लक्षणं लिखत।

३. अलङ्कारस्य प्रयोजनं लिखत।

४. अलङ्कारस्य प्रभेदान् विलिख्य तत्सम्बन्धिविचारः क्रियताम्।

५. पुनरुक्तवदाभासालङ्कारं वर्णयत।

६. शब्दालङ्कारस्य विषये लघुप्रबन्धं लिखत।

७. अनुप्रासालङ्कारस्य भेदान् प्रदर्श्य तद्विषये लघुप्रबन्धं लिखत।

८. छेकानुप्रासालङ्कारान् वर्णयत।

९. वृत्त्यनुप्रासालङ्कारान् वर्णयत।

१०. श्रुत्यनुप्रासालङ्कारान् वर्णयत।

११. अन्त्यानुप्रासालङ्कारान् वर्णयत।

१२. लाटानुप्रासालङ्कारान् वर्णयत।

१३. यमकालङ्कारान् प्रतिपादयत।

१४. वक्रोक्त्यलङ्कारान् वर्णयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. अलङ्कृतिः अलङ्कारः।

२. अलङ्क्रियते अनेन।

३. काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान् प्रचक्षते।

४. द्विविधः।

५. अनुप्रासालङ्कारः।

६. उपमालङ्कारः।

७. भामहस्य।

८. अलङ्कारः।

९. उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः॥

१०. शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्॥

११. शक्यम्।

१२. पुनरुक्तवदाभासालङ्कारः।

१३. आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः॥

१४. शक्यं नास्ति।

१५. अनुप्रासालङ्कारः।

१६. वाक्यध्वनिः भवति।

१७. अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।

१८. पञ्चविधः।

१९. “छेको व्यञ्जनसंघस्य सकृत्साम्यमनेकधा”इति।

२०. रसिकः।

२१. अनेकस्यैकधा साम्यम् असकृद्वापि अनेकधा।
एकस्य सकृद् अप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते॥ इति

२२. उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते॥

२३. व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु।
आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत्॥

२४. शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः।
लाटानुप्रास इत्युक्तः॥

२५. सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिः यमकं विनिगद्यते॥

२६. अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेत् यदि।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिः ततो द्विधा॥

२७. द्विविधा।

२८. श्लिष्टैः पदैः अनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।

२९. अष्टविधः।

॥ इति पञ्चविंशः पाठः ॥